

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ: НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ПІДХІД ДО ГАРАНТУВАННЯ РЕЛІГІЙНИХ СВОБОД**LEGAL REGULATION OF RELIGIOUS ORGANIZATIONS: NATIONAL AND INTERNATIONAL APPROACHES TO ENSURING RELIGIOUS FREEDOMS****Давидова В.І., студентка ІV курсу юридичного факультету***Придунайська філія Приватного акціонерного товариства
«Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом»***Федосєєв П.М., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри права***Придунайська філія Приватного акціонерного товариства
«Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом»***Овчатова-Редько А.О., к.ю.н.,
старший викладач кафедри права***Придунайська філія Приватного акціонерного товариства
«Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом»*

Статтю причвячено розгляду питання адміністративно-правового статусу релігійних організацій в Україні, визначенню його структури, особливостей його елементів; розкрито специфіку адміністративно-правового забезпечення формування та реалізації відносин держави та церкви в Україні з урахуванням сучасних наукових досліджень; визначено специфіку державної політики у сфері релігії та церкви як невід'ємної складової державного управління в Україні; досліджено аспекти адміністративно-правового устрою, що забезпечують принципи виявлення прав і свобод людини у сфері віросповідання.

У дослідженні розкривається значущість церкви та релігійних організацій як важливих факторів соціальної інтеграції в українському суспільстві та їхня роль у політичній системі країни, а також визначається соціальна спрямованість національної політики у цій сфері.

Розглядаючи адміністративно-правовий статус учасника суспільних відносин, встановлюються фактори, що визначають його правовий характер. Серед них відомості про їх організаційно-правову форму, порядок створення, спрямованість діяльності, відомості про суб'єктивні права, способи забезпечення законності їх діяльності тощо.

У статті відображено міжнародний досвід таких країн, як Республіка Польща, Італія, Бельгія та Велика Британія у даній сфері. Зокрема, аналізується роль церкви у суспільстві, її вплив на формування соціальних, культурних та моральних цінностей, а також участь церковних інституцій у політичному та громадському житті.

Показано провідну роль Організації Об'єднаних Націй у правовому закріпленні та захисті права на релігійну свободу у усьому світі шляхом аналізу стандартів і механізмів міжнародного права для захисту права на релігійну свободу.

Ключові слова: релігійні організації, зарубіжний досвід, релігійні свободи, правове регулювання.

The article deals with the consideration of the issue of the administrative and legal status of religious organizations in Ukraine, the definition of its structure, the characteristics of its elements; the specifics of administrative and legal support for the formation and implementation of relations between the state and the church in Ukraine are revealed, taking into account modern scientific research; the specifics of state policy in the sphere of religion and the church as an integral component of state administration in Ukraine are determined; the aspects of the administrative and legal system, which ensure the principles of identifying human rights and freedoms in the sphere of religion, are investigated.

The study reveals the significance of the church and religious organizations as important factors of social integration in Ukrainian society and their role in the country's political system, and also determines the social orientation of national policy in this area.

Considering the administrative and legal status of a participant in social relations, the factors determining its legal nature are established. Among them are information about their organizational and legal form, order of creation, direction of activity, information about subjective rights, methods of ensuring the legality of their activity, etc.

The article reflects the international experience of such countries as the Republic of Poland, Italy, Belgium and Great Britain in this field. In particular, the role of the church in society, its influence on the formation of social, cultural and moral values, as well as the participation of church institutions in political and public life are analyzed.

The leading role of the United Nations Organization in the legal establishment and protection of the right to religious freedom throughout the world is shown by analyzing the standards and mechanisms of international law for the protection of the right to religious freedom.

Key words: religious organizations, foreign experience, religious freedom, legal regulation.

Постановка проблеми. В Україні налічується значна кількість релігійних об'єднань, які, відповідно до Конституції та законів України, є рівноправними між собою та перед законом. Не всі релігійні суспільства відрізняються одне від одного не тільки через релігійні уявлення та ставлення до соціальних проблем, а й потенціалу впливу на формування думок людей. Власне тому церква сьогодні впливає на розвиток громадянського суспільства в Україні і вважається одним із основних інститутів громадянського суспільства.

Проблеми адміністративного та судового контролю за статусом релігійних організацій тісно пов'язані з реалізацією прав на свободу совісті та свободу віросповідання. Вивчення цього взаємозв'язку та його трансформації в сучасних соціально-економічних умовах набуло особли-

вого соціального та наукового значення. Водночас слід зазначити, що стан нормативного вирішення питань адміністративно-правового статусу релігійних організацій не характеризується позитивною динамікою змін, необхідним є вдосконалення адміністративно-правового регулювання у цій сфері суспільних відносин.

Виклад основного матеріалу. Релігійні організації дозволяють різним особам у суспільстві інтегруватися в одну спільноту. Через їх дію забезпечується колективна реалізація релігійної свободи, активізуються процеси, пов'язані із запобіганням та припиненням протиправної діяльності в рамках релігійної свободи.

Цікавим є те, що представники наукової доктрини в країні ще не домовилися про віднесення релігійних організацій до організацій приватного чи державного

права, вони мають отримати правовий статус, особливо стосовно до органів державної влади. Сучасні теоретики права стверджують, що правовий статус у найширшому сенсі є вираз правового закріплення становища людини у суспільстві, сукупності його прав і обов'язків [8, с. 7].

Загалом адміністративно-правовий статус релігійних об'єднань є складною категорією, яка визначається адміністративно-правовими нормами, що регулюють порядок створення цих установ, у тому числі й порядок їх державної реєстрації, визначають цілі своєї діяльності, визначають їх права та умови діяльності, визначають їх обов'язки, регулюють обов'язки релігійних організацій, ліквідують процедури, гарантують реалізацію прав і виконують обов'язки, покладені на них законами, адміністративними та правовими нормами, а також визначити гарантії їх захисту [9, с. 138].

Специфіка адміністративно-правового статусу релігійних організацій у тому, що як некомерційні організації вони створили спільну мету: загальне задоволення релігійних прав громадян і водночас вони можуть існувати в іншій державі, що відповідає праву громадян об'єднуватися для певних інтересів, які не мають мови для такої організації. У той же час стосовно органів державного управління ці організації діють на основі гарантування свободи віросповідання; заборона дискримінаційних проявів обмеження свободи віросповідання, дискримінації релігійних організацій загалом, забезпечення незалежності релігійних організацій від держави; їх рівність перед законом та законність діяльності цих установ.

Роль церкви і релігійних організацій як чинників соціальної інтеграції у житті українського суспільства, а отже, і в політичній системі країни, визначає соціальну спрямованість національної політики у цій сфері. Україна багатонаціональна, багатоконфесійна країна. Від формування гармонійних відносин залежить налагодження державно-релігійних відносин [10, с. 452].

Правовою основою діяльності релігійних організацій є Конституція України [1], Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» [2] та інші законодавчі акти України, прийняті відповідно до нього.

В Україні реалізація державної політики щодо релігії та церкви повністю контролюється державою. Церкви та релігійні організації в Україні відокремлені від держави. Держава захищає права і законні інтереси релігійних організацій, допомагає будувати стосунки взаємної релігійної та ідеологічної терпимості та поваги. Між віруючими і невіруючими, між віруючими різних конфесій та їхніх релігійних організацій; помічають і поважають традиції та внутрішні настанови релігійних організацій, якщо вони не суперечать чинному законодавству.

Українські релігійні організації утворюються з метою здійснення релігійних потреб громадян проголошувати та поширювати свої переконання та діяти відповідно до їх ієрархічної та інституційної структури вибору, призначення та заміна персоналу відповідно до його статуту (положення).

Відповідно до ст. 7 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» [2] релігійними організаціями в Україні є релігійні громади, управління та центри, монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії), установи духовної освіти та релігійні об'єднання. Центри (управління) репрезентують релігійні суспільства. Релігійні, релігійно-церковні питання у найважливішому спектрі суспільного життя, що лежать в основі політичної системи, є частиною національних інтересів України та тому є предметом державної політики, спрямованої на такі відносини. Основними завданнями державної політики у цій сфері є недопущення ексцесів будь-якої релігії, створення умов для гармонійного розвитку всіх конфесій, що регулюються нормативно-правовими актами, які потребують певного вдосконалення з урахуванням умов розвитку суспільних відносин в країні.

Здійснення свободи сповідання релігії та переконань підлягає лише обмеженням, необхідним для охорони громадського порядку і безпеки, життя, здоров'я і моралі, а також прав і свобод інших громадян, у порядку, встановленому законом, і відповідно з ним [7, с. 26].

Усім громадянам нашої країни гарантується рівність у всіх сферах життя, незалежно від їхніх релігійних поглядів. Громадяни України є рівними перед законом і мають однакові права в усіх сферах економічного, політичного, соціального і культурного життя незалежно від їх релігійних переконань. Офіційні документи не відображають ставлення громадян до релігії. Будь-яке пряме чи опосередковане обмеження прав, прямих чи опосередкованих благ громадян відповідно до їх ставлення до релігії, разом із розпалюванням ворожнечі та ненависті або заподіянням чуйності громадян тягне за собою відповідальність, встановлену законом.

Але ніхто не може ухилитися від виконання конституційного обов'язку на основі власних релігійних переконань. Заміна судимості за однією посадою іншою не допускається, крім випадків, передбачених законом України. Наприклад, військова служба може бути замінена альтернативною, яка не передбачає володіння зброєю.

У політичному плані релігійні організації не можуть брати участь у діяльності політичних партій та надавати фінансову підтримку політичним партіям, висувати кандидатів до органів державної влади, фінансувати виборчі кампанії кандидатів до цих органів чи фінансувати кампанії. Але релігійні люди мають право брати участь у політичному житті нарівні з усіма громадянами.

Наприклад, у Верховній Раді та місцевих радах є інтереси духовенства.

Державна система освіти в Україні відокремлена від церкви та має світський характер. Громадяни мають доступ до різних видів та рівнів освіти, незалежно від їхніх релігійних поглядів [12, с. 368].

Релігійні організації створюються в Україні для задоволення релігійних потреб громадян, які вимагають та поширюють віру та діють відповідно до своєї ієрархічної та інституційної структури, які підбирають, призначають та перерозподіляють працівників відповідно до свого статуту. Такими організаціями в Україні можуть бути релігійні громади, управління та центри, монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства, духовні навчальні заклади чи об'єднання, що започатковані зазначеними релігійними організаціями. Їхні центри представляють релігійні об'єднання [15, с. 424].

Жодна релігійна організація не повинна будь-яким чином втручатися в діяльність інших релігійних організацій, проповідувати ворожнечу, нетерпимість до невіруючих та віруючих інших релігій. Усі релігійні організації зобов'язані дотримуватися положень чинного законодавства та громадського порядку.

Адміністрації та духовні центри мають право відповідно до зареєстрованих ними положень створювати духовні навчальні заклади для підготовки священнослужителів та служителів інших необхідних їм релігійних спеціальностей. Духовні навчальні заклади діють на підставі своїх статутів, а громадяни, які навчаються у вищих та середніх духовних навчальних закладах, користуються правами та пільгами, пов'язаними з відстроченням від призову на військову службу, податками, заліком навчального часу на вислугу років на умовах, встановлених для учнів та для студентів державних закладів освіти.

Релігійні організації мають право створювати та утримувати легкодоступні місця відправлення культу чи релігійних зборів, а також місця шанування тієї чи іншої релігії (місця паломництва). Богослужіння, релігійні обряди, церемонії та хресні ходи відбуваються безперешкодно у місцях відправлення культу та на прилеглий території, місцях паломництва, установах релігійних організацій,

цвинтарях, місцях поховання та індивідуальних крематоріях, квартирах та будинках громадян, а також установ, організацій та підприємств з ініціативи їх робочих груп та за згодою адміністрації.

Правове регулювання свободи віросповідання є складовою частиною загального комплексу гарантій прав людини та основного гуманітарного комплексу правового регулювання. В умовах активізації релігійних процесів, пов'язаних з міграційними тенденціями в Європі та світі загалом, дослідження законодавчої бази релігійної свободи набуває більшої актуальності. Це пов'язано з різним рівнем толерантності до різних релігійних переконань, різним рівнем поваги до прав і свобод людини і громадянина, пов'язаних із вільним сповіданням релігійних переконань, а також відмінностями в регулюванні та положеннях законів про релігійну свободу релігій у різних країнах. Релігійні вираження, пов'язані зі змінами комунікаційних парадигм, коли прикордонні держави більше не відіграють ролі в поширенні релігійної дифузії. У цьому сенсі наукове розуміння видимої актуальності норм суспільних відносин і правових норм у сфері релігійної свободи потребує участі національного та зарубіжного досвіду [14, с. 99].

Разом з тим, в умовах глобалізації релігійних процесів постають складні питання, пов'язані з міжнародним правом та відповідним внутрішньодержавним правовим регулюванням, співвідношенням національного права та міжнародного права в питаннях свободи віросповідання, вивченням і ставленням використання зарубіжного досвіду. Для вдосконалення національного законодавчого процесу потрібен додатковий аналіз.

При законодавчому закріпленні прав людей, пов'язаних з релігійними переконаннями, зручно розрізняти два аспекти: право вірити і право сповідувати. Перший закінчений, тому його потрібно захищати без винятку. Останній повинен мати певні обмеження. Отже, у другому випадку необхідно, щоб люди мали доступ до першого рівня організаційних форм, який є найважливішим, а існування громадських організацій має захищатися ст. 11 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, яка проголошує існування суспільних організацій від невинуватого втручання з боку держави [11, с. 6].

З моменту прийняття Загальної декларації прав людини в 1948 році свобода віросповідання захищається всіма основними міжнародними договорами з прав людини, прийнятими в рамках ООН. Найбільш ефективними механізмами захисту цих прав є Комісія з прав людини та Спеціальний доповідач ООН з питань свободи совісті та релігії.

Вивчаючи норми та практику ООН, можна припустити, що навіть за відсутності спеціальних конвенцій права на свободу думки, совісті та релігії є загальною визначеною, а також основою права на недискримінацію на основі віри.

На регіональному рівні норми, що захищають свободу совісті, думки та релігії, також увійшли до основних документів з прав людини майже на кожному континенті. З усіх регіональних систем захисту прав людини найбільш розвиненою є європейська система, особливо в рамках Ради Європи, де право на свободу віросповідання тут більш врегульоване, ніж на загальному рівні. На практиці Європейський суд з прав людини займає чітку та передбачувану позицію щодо тлумачення та захисту прав. Хоча євроноорми походять із Загальної декларації прав людини 1948 року та мають певну схожість, існують значні відмінності в їх тлумаченні та практиці застосування.

Проте, судова практика показала більшу успішність, оперативність та дієвість у захисті релігійних прав. Отже, з іншого боку, суди захищають інтереси держави більше, ніж інтереси особи, що дає державі велику свободу вирішувати, чи дозволяти втручання в релігійні права також у судах. Існує також певний конфлікт між поглядами

Суду та інших органів Європейської Комісії щодо певних аспектів вираження. На відміну від ПАРЕ, зокрема, суди не визнають, що право відмовитися від військової служби на підставі релігії чи переконань впливає зі ст. 9 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [3]. Натомість агентства ООН бачать це в ст. 18 Загальної декларації прав людини 1948 р. [4].

Стаття 18 Загальної декларації прав людини також важлива для об'єктивного розуміння міжнародно-правового регулювання релігійної свободи. Його відлуння можна знайти майже в будь-якому міжнародному чи національному акті, присвяченому правам людини. І це зрозуміло, адже саме там уперше було озвучено позитивні норми, які визначили сенс поняття «свобода совісті». По-перше, у зазначеній статті встановлюється право кожної людини «на свободу думки, совісті та віросповідання»; по-друге, визначається зміст цього права (рис. 1).

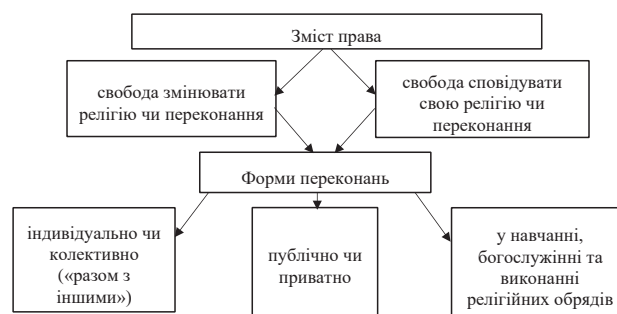

Рис. 1. Зміст права людини згідно статті 18 Загальної декларації прав людини (авторська розробка)

Розглянуті норми ст. 18 Загальної декларації прав людини, Міжнародного пакту про громадянські та політичні права [5], а також Декларації про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігії чи переконань [6], а також стаття 9 Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод встановлюють принцип права на свободу совісті та релігії як міжнародно визнане право людини.

Ці норми стверджують, що кожна людина має право на свободу своєї совісті та релігії, включаючи свободу змінювати свою релігію або переконання, і право відкрито чи приватно віддаватися своїм релігійним чи духовним практикам.

Незважаючи на відомі недоліки, європейські механізми захисту права на свободу віросповідання є найбільш ефективними та зразковими механізмами порівняно з іншими міжнародно-правовими механізмами захисту релігійних прав.

Стандарти релігійних прав, розроблені в універсальному та регіональному міжнародному праві, а також їхнє тлумачення та застосування міжнародними організаціями повинні відповідати правилам захисту цих прав у національному законодавстві держав-членів компетентних міжнародних організацій.

У різних державах національне законодавство по-різному встановлює зміст правового регулювання між правами людини та свободою віросповідання. Наприклад, правову основу державних відносин у нових посткомуністичних умовах обсяг прав віруючих визначив закон Республіки Польща від 17 травня 1989 р. «Про гарантії свободи совісті та віросповідання», в редакції від 26 червня 1997 р. Деякі положення цього законодавчого акта заслуговують на докладніший опис. Відповідно до статті 1, Республіка Польща встановлює свободу совісті та релігії для всіх громадян, що означає свободу вибору релігії та переконань, їх думок, індивідуальних та колективних, приватних та громадських. Вважається, що громадяни всіх релігій, а також

невіруючі мають рівні права у справах державного, політичного, економічного, соціального та культурного життя. Держава підтримує релігійні конфесії та не перешкоджає їх діяльності.

Відповідно до закону та положень Конституції громадяни мають право створювати релігійні об'єднання (церкви та інші релігійні утворення) для визнання та поширення релігійної віри; брати участь у релігійній діяльності та обрядах, а також виконувати релігійні завдання та відзначати релігійні свята; поширювати свою релігію та свої переконання, виховувати дітей відповідно до своїх переконань у релігійному дусі; не розголошувати свої релігійні уподобання; брати участь у роботі міжнародних релігійних організацій; використовувати джерела інформації щодо релігії; виробляти та купувати предмети, необхідні для богослужінь та релігійних обрядів; стати священиком чи ченцем; бути похованим за обрядом чи релігійними переконаннями. Однак цей закон також встановлює обмеження, що накладаються державою на здійснення цих прав, про що свідчить стаття 3 – законні права та свободи інших осіб. Свобода совісті та віросповідання не може бути підставою для звільнення від виконання громадських обов'язків, передбачених законом» [13, с. 136].

З 1975 року згідно із законом про охорону громадського порядку в Італії заборонено закривати обличчя у громадських місцях. Однак, ця заборона поширюється як на вуалі, так і на мотоциклетні шоломи. У квітні 2010 року бельгійський парламент проголосував за заборону носіння хіджабу у громадських місцях. На цьому засіданні бельгійські парламентарі продемонстрували єдність, майже одностайно проголосувавши проти вимоги, щоб жінки-мусульманки закуталися в одяг із голови до ніг, залишаючи лише невеликий простір для очей. Лише двоє із 138 представників міста не підтримали таку заборону. Заборона була необхідна з міркувань безпеки, оскільки неможливо ідентифікувати людину, що ховається під вуаллю. Заборона діє у всіх громадських місцях, на вулицях та у магазинах. Порушникам загрожує штраф або позбавлення волі на сім днів. Правозахисники у Бельгії кажуть, що заборона порушує свободу віросповідання. Навпаки, у Великій Британії вуаль вирішили не

забороняти. У 2010 році британський уряд підтвердив, що свобода віросповідання включає свободу вибору одягу.

Висновок. Релігійними організаціями в Україні є релігійні громади, управління та центри, монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії), заклади духовної освіти, а також об'єднання, утворені зазначеними релігійними організаціями. Його центри (управління) представляють собою релігійні товариства.

Релігійні організації дозволяють різним людям у суспільстві інтегруватися в одну спільноту. Через їх дію забезпечується колективна реалізація релігійної свободи, активізуються процеси, пов'язані із запобіганням та припиненням протиправної діяльності в рамках релігійної свободи.

Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» є основним нормативним актом, який розкриває зміст релігійних прав і встановлює гарантії їх реалізації. Зокрема, у ст. 3 він зазначає, що ніхто не може встановлювати обов'язкових переконань і світогляду. Не допускається будь-яке примушування при визначенні громадянином свого ставлення до релігії, до сповідання або відмови від сповідання релігії, до участі або неучасті в богослужіннях, релігійних обрядах і церемоніях, навчання релігії.

Отже, адміністративно-правовий статус релігійних організацій є складною багатоструктурною категорією, яка відображає встановлену відповідно до закону та гарантовану державою систему прав, взаємовідносин між релігійними організаціями та органами державного управління, правосуб'єктність релігійних організацій та адміністративно-правовий захист.

Забезпечення правоздатності релігійних організацій та захист їхньої діяльності у сфері віровчень і доктрин стосовно інших учасників публічно-правових відносин є однією з важливих функцій. У такому контексті важливо забезпечити, щоб відносини між релігійними організаціями та іншими суб'єктами суспільства відбувалися відповідно до загальноприйнятих стандартів правової доктрини.

Держава, як виразник волі громадськості, має обов'язок контролювати та регулювати цей процес, гарантуючи дотримання прав та свобод громадян у сфері релігійної свободи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. № 27-IX / *Верховна Рада України* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 18.03.2024)
2. Закон України Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань від 15 травня 2003 р. № 755 - IV / *Верховна Рада України* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/7555#n505> (дата звернення 18.03.2024)
3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (Європейська конвенція з прав людини) від 04.11.1950 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення 18.03.2024)
4. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення 18.03.2024)
5. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права від 19.10.1973 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення 18.03.2024)
6. Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігії чи переконань від 25 листопада 1981 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_284#Text (дата звернення 18.03.2024)
7. Карпунчев В.П. Прогалини в адміністративно-правовому регулюванні статусу релігійних об'єднань в Україні. *Наук. вісник Київськ. нац. ун-ту внутр. справ.* 2010. № 4. С. 26–35.
8. Кравцова М. О. Адміністративно-правове регулювання релігійних правовідносин в Україні: дис. канд. юрид. наук: 12.00.07. *Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право.* Донецький юридичний інститут МВС України. Кривий Ріг, 2020. 19 С. 7.
9. Лютіков П. Юридичні особи – суб'єкти адміністративного права: оновлені підходи до класифікації. *Вісник Запорізького національного університету.* 2011. №1. С. 138–142.
10. Мельничук О. П. Відносини держави і церкви (адміністративно-правовий аспект): дис. докт. юрид. наук: 12.00.07. *Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право.* Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2021. С. 452
11. Пайда Ю.Ю. «Правові основи релігійної свободи: міжнародний та вітчизняний досвід» № 3 (64) 2018. С. 1–6.
12. Теорія держави і права: підручник / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін.; за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2015. 368 с.
13. Палінчак М. М. Конституційне регулювання державно-церковних відносин у Польській Республіці, 2015. С. 136–140.
14. Сандул Я. М. До визначення категорії «суб'єкт адміністративного права». *Наше право.* 2014. № 7. С. 99–103.
15. Чорнописька В. З. Система адміністративно-правових гарантій діяльності релігійних організацій в Україні: сучасний стан та шляхи удосконалення: монографія. Львів: СПОЛОМ, 2020. 424 с.